

УДК 82-6:342.742(47+57):(581)«1979/1989»

I. О. Демуз

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека

Національної академії аграрних наук України

A. B. Ставицька

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5863-0385>

Університет Григорія Сковороди у Переяславі

Д. А. Островик

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7435-7035>

Університет Григорія Сковороди у Переяславі

I. O. Demuz

*National Scientific Agricultural Library of the
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine*

A. V. Stavytska

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

D. A. Ostrovyk

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

У статті на основі введених до наукового обігу матеріалів державних архівів Вінницької, Чернігівської та Київської обл., колекцій документів воїнів-«афганців» Вінницького обласного та Маневицького краєзнавчого музеїв, опублікованого епістолярію, відео-документальних збірок «афганських» листів та літератури висвітлено і проаналізовано репрезентативні сюжети воєнних епістол – учасників війни в Афганістані 1979–1989-х рр.

Встановлено важливість листування військових Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані з рідними та близькими. Для солдат і офіцерів в умовах афганської дійсності епістолярій слугував, перш за все, психологічним методом зняття напруги, забезпечуючи єдиний можливий зв'язок із домівкою. «Афганський» епістолярій представлений тематичними сюжетами щодо воєнного Афганістану, специфіки військової служби, її сприйняття, умов побуту та повсякдення радянських військових, реалій війни, фізичного та психологічного виснаження солдат. Подібні наративи дають можливість поглянути на афганський період життя (військову службу, війну) радянських військових «обмеженого контингенту» крізь призму їхнього особистісного досвіду, наблизитись до розуміння тих екзистенційних станів солдат і офіцерів в Афганістані, що актуалізували їхні фізичні та психологічні потреби, внутрішні переживання, настороги тощо. Крім того, цей вид джерел активізує необхідність дослідження «афганської війни» 1979–1989 рр. у річищі міждисциплінарних підходів: історії повсякдення, воєнно-історичної антропології, воєнної психології тощо.

Ключові слова: Афганістан, Обмежений контингент радянських військ, війна, воїн-«афганець», воєнний епістолярій, воєнно-історична антропологія.

The Article on the basis of the introduction, archival materials of the State Archives of Vinnytsia, Chernihiv and Kyiv regions, collections of documents of warriors – «Afghans» Vinnytsia Regional, Manevychi Local History Museum, published epistolary, video and documentary collections «Afghan» letters and in literature are outlines representative stories of

the Soviet military epistolary – participants of Afghanistan War (1979–1989). Fundamental events and oral history are showed the importance of correspondence between the military of the Limited Contingent of Soviet troops in Afghanistan with relatives. Which, for the soldiers and officers in the Afghan reality, was primarily a psychological arrester, providing the only possible connection with the home.

A review of the letters and testimonies of the addressees are revealed the existence of explanations about its delaying in sending the letters from Afghanistan, the reassuring lines, the responses to the addressees and the unwillingness of the addressees to indicate the features of their «military service». At the same time, a representative section of the «Afghan» military epistolary is presented with thematic plots on the military of Afghanistan, specifics of military service, its perception, conditions of life and everyday life of the Soviet military, realities of war, physical and psychological exhaustion of the Soviet warriors. Such narratives make it possible to look at the Afghan period of life (military service, participation in combat, etc.) of the Soviet military «limited contingent» through the lens of their personal experience, to get closer to understanding those existential states of soldiers and officers who actualized their physical needs in Afgan, burdens, internal contradictions, experiences, anxieties. Thus, we can develop studies of the «Afghan war» of 1979–1989 in the context of interdisciplinary approaches: history of everyday life, military-historical anthropology, military psychology, etc.

Keywords: Afghanistan, Limited contingent of Soviet troops, war, Afghan warriors, military epistolary, military-historical anthropology.

«Людський вимір» «афганської війни» 1979–1989 рр. є малодослідженою складовою воєнно-історичної проблематики вітчизняної історіографії. У радянський період перебування Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (далі – ОКРВ) висвітлювалося крізь призму політико-ідеологічних догм, а зі здобуттям Україною незалежності студіювання проблеми вітчизняними дослідниками ускладнене доступом до джерел, центром збереження яких, здебільшого, є Російська Федерація.

Утім, прослідкувати вимір війни з позицій її учасників видається можливим за умови аналізу комплексу джерел, чільне місце серед яких посідають матеріали особового походження – спогади, щоденники, мемуари, автобіографічні відомості, напрацювання усної історії, листи. Вони виступають носіями соціокультурної інформації щодо низки питань, пов'язаних із участю комбатантів у війні. Це і усвідомлення своєї ролі у ній, і сприйняття оточуючого середовища та власного становища у ньому, і бачення обставин, «породжених» воєнними діями, тощо. Водночас, як засвідчив аналіз, листи виступають емоційним відображенням морально-психологічного стану авторів, розкривають потреби і переживання, котрі супроводжували їх у відповідний момент. Тому вивчення епістолярної спадщини воїнів-«афганців»

допоможе краще зрозуміти становище радянських військових в Афганістані, елементи побуту та повсякдення військових, морально-психологічний стан воїнів у контексті специфіки військової служби та виконуваних ними завдань.

Значимість дослідження вбачаємо і у збереженні пам'яті про особистісний та колективний досвід учасників війни в Афганістані 1979–1989-х рр., котрий закарбований, у тому числі, в епістолярії воїнів-«афганців».

Мета статті – прослідкувати репрезентативні сюжети епістол воїнів-«афганців» та їхні інформаційні можливості у дослідженні «афганської війни» 1979-1989 рр.

У доробку сучасних дослідників «афганської війни» 1979-1989 рр. виокремлюють розвідки, у центрі котрих поставали військові Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, проблеми їхнього побуту та повсякдення, сприйняття Афганістану та воєнної дійсності (Ковальков, О. 2017; Гревцова, Т. 2019; Сенявська, О. 1999; Сіропол, В., Островик, Д. 2015, 2016; Островик, Д. 2017, 2018). Військово-антропологічні підходи у дослідженнях воєн вивчали О. Лисенко та О. Сенявська (Лисенко, О. 2010; Сенявська, О. 2002). Серед досліджень є й ті, у яких представлений фрагментарний аналіз епістолярію воїнів-«афганців». Зокрема, в українській історіографії на листи воїнів-«афганців» як «свідчення живих, щирих свідчень суворих буднів, трагізму й жорстокої правди афганської війни, поєднання почуттів і думок» звертала дослідницьку увагу Ф. Винокурова. Її стаття присвячена архівознавчій складовій ліквідації прогалин документальної бази історії Вінницької області, у тому числі – формуванню «афганської колекції» краю (Винокурова, Ф. 1991). Окремі офіційні матеріали, а також джерела особового походження із фондового зібрання Вінницького обласного краєзнавчого музею поставали у якості об'єкту дослідження Л. Черниш (Черниш, Л. 1993). М. Бривко висвітлював бойові дії в Афганістані, залучаючи до аналізу, у тому числі, й листи «афганців» (Бривко, М. 2014, 2016). Згадана дослідниця О. Сенявська використовувала листи «афганців» для аналізу «фронтового побуту» радянських військ в Афганістані (Сенявская, Е. 1999).

Дослідниці І. Демуз, М. Дмитрієнко, І. Войцехівська обґрунтували теоретико-методологічні підходи щодо аналізу епістолярних джерел (Демуз, І. 2011; Дмитрієнко, М., Войцехівська, І. 1998).

Епістолярні джерела «афганської війни» 1979-1989 рр. меншою мірою поставали предметом джерелознавчого аналізу в українській історіографії, як, приміром, епістолярна спадщина радянських військовослужбовців періоду Другої Світової війни 1939-1945 рр., щодо якої дослідниками проведена відповідна робота, починаючи з пошуку та виявлення листів, закінчуючи утворенням цілих фондів із подальшою систематизацією і виробленням методології подібних наукових розробок. Українські фахівчині М. Дмитрієнко та І. Войцехівська вказують на важливість застосування комплексної методики джерелознавчого аналізу, зокрема, використання хронологічно-тематичного (для розкриття світосприйняття автора, еволюції його поглядів), історико-порівняльного, методу взаємної перевірки, історико-типологічного, міждисциплінарного тощо (Дмитрієнко, М., Войцехівська, І. 1998, с. 40-41). Разом із цим, зауважимо, що для вироблення теоретико-методологічних підходів у вивченні, власне, епістолярію «афганської війни» необхідно якомога більше емпіричного матеріалу.

Дана публікація, окрім того, ґрунтується на принципах історизму, науковості, методах синтетичної критики і тематичної класифікації джерел, а також методології історії повсякдення, воєнно-історичної антропології, воєнної психології. Зокрема, методологія історії повсякденності дала можливість по новому окреслити значення джерел особового походження (зокрема, листів), що засвідчило ступінь людської свободи за конкретних соціально-економічних, соціокультурних і політичних умов. Дана методологія є особливо корисною у дослідженнях моделей виживання в екстремальних умовах соціальних трансформацій: воєн, терору, геноцидів, революційних потрясінь тощо. Історія повсякденності тісно переплітається з воєнно-історичною антропологією, яка дала можливість окреслити рефлексії щодо життєвих проблем військовослужбовців, і з воєнною психологією, яка

дозволила огранити ментальні компоненти повсякденності (загальні уявлення, страхи, тривоги) конкретної соціальної групи. Погоджуємося з О. Лисенком, який зробив акцент на конкретних морально-психологічних установках певної соціальної групи в умовах війни; мова йде про т. зв. «психологію комбатанта», що радикально змінює поведінку більшості «людей зі зброєю» (Лисенко, О. 2010, с. 16, 17). Передбачаємо, що стереоскопічне, комплексне дослідження феномену війни (у тому числі афганської) в антропологічному (а не суто військовому, політичному чи економічному) вимірі створює передумови для виявлення і характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки, відмінних від умов мирного часу.

Джерельну базу статті складає опублікований епістолярій та листи військових із колекції документів воїнів-«афганців» державних архівів Вінницької, Київської та Чернігівської областей, Вінницького обласного та Маневицького краєзнавчих музеїв, а також відео-документальна збірка Музею історії України у Другій Світовій війні «Ми повернулися не всі...» та документальний фільм «Афганские письма». Переважна більшість листів, піддані у розвідці джерелознавчому аналізу, оприлюднюються вперше. Окремі з них були використані у дослідженнях Ф. Винокурової та Л. Черниш.

Участь радянських військових у війні в Афганістані накладала свій «відбиток» на молодих солдат та офіцерів, котрі ставали свідками «породжених» нею негативних явищ. Величезну роль в емоційно-психологічному плані для військовослужбовців відігравали листи від рідних та близьких людей. Звістка із рідного краю та домівки від батьків, родичів, друзів та знайомих слугувала єдиним можливим зв'язком зі звичним світом. З приводу цього «афганці» говорили: «Самим головним там були листи. Ця підтримка (в листуванні – *Авт.*) – це «шест», «сходинки», якими ти виходив із всього цього. Чекаєш його (листа)... Очі закриваєш – ти вдома. Очі відкрив – Афганістан; «Група приходить із виходу, перше – листи були? Прилітали «вертушки» із Кандагару? ... І цей момент, після «відбою», дістаєш листи і

поволі їх читаєш... Цікаві такі питання запитуєш (в листах додому)...ніби «погоду» знаєш, ніби ж там жив, пройшло пів року-рік, два роки вдома не був і таке відчуття, що там щось змінилось. ...цікаво було знати будь-яку дрібницю»¹.

Важливість листування прослідковується серед рядків бійців: «...Листа я вашого одержав, велике спасибі. Відразу відписую вам. Я дуже скучив, коли отримаю лист аж легше... Пишіть все... Я дуже чекаю листів...»²; «...Толік, чекаю від тебе листа. Тут кожен лист чекаєш, як бога»³; «Добрий день, мої рідненькі! Як вам живеться у Новому році? ...Отримав від вас листа, велике спасибі, хто ще так може написати крім матері. Побільше би таких листів, знали би ви, що означає одержувати вісточку з дому»; «...«Добрий день, мої дорогенькі! Насилу дочекався літака, який приніс від Вас мені вісточку. Спасибі тобі, Іннуля, що не забуваєш за братика...»⁴; «... Про себе усе написав. А як там ви живете, як погода, «пахне» весною чи сніг... Пишіть, я буду чекати відповіді. Цілую Вас, мої рідні»⁵; «...Пишіть, як ваше здоров'я, як справи на роботі і вдома. Пишіть про все і всіх, мені тут дуже скучно, про все буде цікаво дізнаватись»⁶; «Як Ви там? Пишіть як ваше здоров'я... пишіть всі новини, що є в селі»⁷; «...Здоров'я у мене поки нормальне, ще з нас трьох, поки, ніхто не слабував. А на роботі також все в порядку, потихенько печемо хліб. Коли працюю, то весь час згадую про дім, а якщо прийде лист із дому, то взагалі, ніби ти не в армії, а вдома...»⁸.

Водночас, не менш чекали на зворотні листи їхні адресати «удома» – близькі родичі, друзі, знайомі. Солдати та офіцери в Афганістані розуміли це.

¹ Афганские письма. URL: https://voenhronika.ru/publ/vojna_sssr_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 02.05.2012).

² Державний архів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 8, арк. 5-5зв.

³ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 37, арк. 1 зв.

⁴ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 45, арк. 1, 2 зв.

⁵ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 48, арк. 4 зв.

⁶ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4698.

⁷ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 8, арк. 3 зв.

⁸ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4706.

«...З великим солдатським вітанням до Вас Валерій. Прошу вибачити мені за тривале мовчання. Вже більше місяця я Вам не писав. Я змінив місце служби, тому на стару адресу не пишійть... Буде можливість – буду писати. На цьому закінчую. Передавайте всім мій великий привіт. До побачення. Цілую, Ваш Валерій... P.s. Не дуже сподіваюсь, що цей лист дійде до Вас. За мене не хвилюйтесь, все буде добре», – писав В. Селезньов у листі додому в кінці січня 1980 р., а в серпні того ж року – загинув⁹. Інший «афганець» з Вінниччини пояснював затримку листів наступним чином: «...Відразу ж хочу попросити вибачення, що не писав, все не було часу. Бригада пішла в рейд «зеленку» «чесати» (це як ліс)... там «духи» (в розмовній мові радянських військових означало «ворог», «противник» – *Авт.*) вже... і років три вже нікого не пускають туди, а ми, як завжди, на чергуванні, так, що часу не дуже багато ...» (липень 1985 р.). В січні 1986 р. на затримку відповідав: «Привіт із Кандагару! Здрастуйте, мої рідні, тату, мамо і Сергійко. Ось отримав і від Сергія і від мами листи. Всі хвилюєтесь, що немає листів. Дуже прошу мене вибачити, вся справа в тому, що я лежав у госпіталі, як я уже писав. Але чому не дійшов мій лист я не знаю. В госпіталі я лежав із «жовтухою» (хвороба Боткіна – *Авт.*). Так що не переймайтесь, зараз я здоровий, живий, не треба за мене хвилюватись. І ти, мамо, бережи своє здоров'я, щоб дочекалась мене і на весіллі моєму була і онуків «нянчила»...бережи себе, а то і мені важко тут, і я думаю за тебе, як там ти...»¹⁰. Серед пояснень рідним щодо відсутності листів «афганець» А. Симончук зазначав: «...Ви мені пробачте, що я так довго не писав, але я не мав часу. Зараз, перед святами, у нас підвищена бойова готовність. Кожен день або «наряд», або патруль, не було у мене вільного часу. Так буде до 11 травня, але нічого – час написати листа я знайду»¹¹. Старший лейтенант О. Паламарчук наголошував батькам, що затримка із листами пов'язана з обставинами служби та можливостями їхньої відправки з місць

⁹ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 49, арк. 2.

¹⁰ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 4.

¹¹ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 50, арк. 2.

дислокації підрозділів: «...Раніше листи відправляли один раз в тиждень, а тепер лише двічі на місяць. Так що листи надходитимуть Вам рідше. А я з кожною «поштою» відправляв листи, не знаю чому ви їх не отримували»¹². Ю. Савчук подібне писав у листі до батьків: «...Ви ображаєтесь, що я рідко пишу, але я пишу, коли в мене є вільний час, а це не так часто буває того вільного часу... вже дев'ять годин вечора, якраз в мене є трохи вільного часу і я відразу відписую вам листа. Ну, на цьому буду завершувати, бо треба йти вибивати хліб. Ви пишіть побільше про себе...»¹³. У таких коротких поясненнях вбачаємо як «заспокійливі» відповіді воїнів, так і пояснення щодо відсутності вільного часу у солдат.

Спостерігаємо випадок, коли солдати попереджали про неможливість писати протягом певного часу. «Отримав сьогодні зранку лист від тебе, мама, дякую. Думав, що листів довго не буде, але помилився. Ми були на завданні всього три дні, тепер готуємось до нового, на цілий жовтень. Так що пошти довго може не бути. Але ви не хвилюйтесь, добре? Це тому, що їх ніхто не вивезе із місць, де будуть завдання. Та й не буде коли писати», – подавалось у фрагменті листа воїна в документальному відеоматеріалі¹⁴. З того ж ресурсу знайомимось із фрагментом листа офіцера до дружини, у якому «афганець» запевняв у підтримці листування: «...Сьогодні виписався із госпіталю. Приїхав у батальйон, а там на мене чекали відразу два листи. У батальйоні буду до числа п'ятнадцятого, а потім поїду у пустелю. Не можу навіть уявити, як я буду отримувати листи і відправляти їх звідти. Але там, у пустелі, я буду писати до тебе, щодня»¹⁵.

Інколи з міркувань безпеки військовослужбовці не згадували про Афганістан як про місце служби. «У мами хворе серце, тому я прийняв для себе рішення, що я служу в Групі Радянських військ в Німеччині. Протягом

¹² Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4699.

¹³ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4706.

¹⁴ Афганские письма. URL: https://voenkhronika.ru/publ/vojna_ssr_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 12.06.2013).

¹⁵ Там само.

пів року я дійсно так писав. Єдине, у мами в листах, які я отримував, постійно було «чому ти нічого не пишеш»? А якщо чесно, напевно, не було про що писати. Це кров, піт...», – відзначав «афганець» С. Тандура¹⁶. Схожі міркування щодо небажання воїнів писати про військову службу (вочевидь, – про реалії війни – *Авт.*) зустрічаємо у листах інших «афганців»: «...Чесно сказати і нема про що писати. Те не можна, те не потрібно. Таке-то діло, мама, – це армія...»¹⁷; «...Писати про свої справи, нічого особливого, не можу, тому, що моє життя – це служба воєнна. Здоров'я моє так, нічого, справи поки йдуть нормально, так, що у мене все на потрібному рівні і хвилюватись за мене не потрібно»¹⁸; «...От вчора вночі приїхали з операції, з Фараху... Що там було розкажу потім, а поки в мене все нормально, писати не маю...»¹⁹; «Привіт з Афганістану! У мене все добре. Новин не бракує, але про все я вам не напишу...» (Бортніков, С., Павлович, Г. 2008, с. 47). Або, як у випадку іншого учасника бойових дій в Афганістані, солдати не писали додому нічого відвертого: «Я писав додому конкретно: «живий-здоровий, стою в охороні, погода така-то і все. Коли йдемо на завдання – три-чотири листи написав, хлопці відсилали. Щоб кожен тиждень «йшов» лист...щоб мама не хвилювалась – додому ж листи приходять»²⁰. Тобто, у таких випадках, реалії військової служби, афганської дійсності військових ОКРВ свідомо лишались поза увагою бійців.

Варто вказати й на те, що листування радянських військових перевірялося відповідними службами: «Ми писали, а там, в штабі, перевіряли. Наприклад, «вибірка» була, пачку листів взяли, потрапили на «не потрібне» – всю пачку викинули»²¹. Інший «афганець» наголошував: «...Ледве не забув. Ви коли пишете адресу мені, то не потрібно на конверті ДРА (Демократична

¹⁶ Там само.

¹⁷ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4697.

¹⁸ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4712.

¹⁹ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4825.

²⁰ Афганские письма. URL: https://voenkhronika.ru/publ/vojna_sssr_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 12.06.2013).

²¹ Там само.

Республіка Афганістан – *Авт.*) писати, а то може зацікавитись особовий відділ»²². Відвертішу інформацію містить лист офіцера-десантника Ю. Лапшина, поданого ним у «Афганському щоденнику»: «...Дістала цензура. Ось спеціально пишу, щоб прочитали. Твої листи приходять у розірваних конвертах. Всі зальопані клеєм та «топорним штампом»: «Прийшло зі слідами клею»²³. Отже, інформативна «насиченість» повідомлень з Афганістану визначалася усвідомленням воїнів про існування цензури та небажанням розкривати заборонені й «непотрібні» аспекти армійського життя в Афганістані.

Утім, зустрічаємо і відвертий опис воїна з Вінниччини П. Бартко (червень 1980 р.): «...Вдома зараз напевно все дозріває, кругом зелень, а тут травинки ніде не побачиш – глина та гори навкруги. Але вже якось звик. Я тут вже їв яблука. З'їв половину. Одне дісталось, поділився із земляками, вийшло на трьох, стільки ми з'їли. А так щоб хоч одне ціле з'їсти – немає. Від такого життя, як тут здуріти можна... Зараз літо. Всі, хто вчиться, поприїздили додому на канікули, молоді багато, так? Добре зараз вдома. А тут, навіть після всього згадати, напевно, не схочеться...»²⁴. Закономірно, що Афганістан постав перед воїном відмінним від звичного середовищем, на фоні якого згадка про дім і зв'язок із ним – як «віртуальний міст» у реальність без війни, з юнацьким дозвіллям у селі, домашньою їжею тощо.

Загалом, аналіз епістол воїнів-«афганців» дозволяє виокремити наступні репрезентативні сюжети. По-перше, – загальні враження від Афганістану як нового середовища («...Живуть тут Ви, мабуть, собі уявити не можете. Ото в кінах показують про давнину. Ото тут зараз так, їдеш і, здається, що кіно дивишся. Є ще що орють дерев'яною сохою, волами...»²⁵; «...Двічі їздили в Кабул, подивились із автобусу на його. Якщо на це життя дивитись очима

²² Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 48, арк. 1зв.

²³ Лапшин Ю. Афганский дневник. URL: http://militera.lib.ru/db/lapshin_um/01.html (дата звернення: 12.06.2013).

²⁴ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 8, арк. 3-3 зв.

²⁵ Маневицький краєзнавчий музей. КДФ-756.

туриста, то дуже цікаво. Як не як у їх йде 1363 рік. Тобто 14 століття, ну і все повністю відповідає цьому періоду. Уяви республіку Середньої Азії, коли там «гонили» басмачів, тільки додай притік машин усіх країн світу – це і є Афганістан. Торгують на кожному кроці всім, чим попало. Від старих черевиків до японських телевізорів, магнітофонів...»²⁶; «...Із аеродрому на місце їхали через столицю. Всі були здивовані бідністю, злиднями населення. У такий мороз ходять у тапочках і без шкарпеток... У всіх одне прагнення – торгувати»²⁷). По-друге, – сприйняття місцевого населення і «афганських внутрішньополітичних подій» 1979-1989 рр. («... Ці бачі (бача – хлопець – Авт.) з бородою по коліна ходять, та кричать: «Шураві» (радянський – Авт.), бакшиш давай – це означає, щоб подарунки їм давали. Вони вдень із сохою бігають, а ввечері з автоматами «лазять». Яка тут революція була я не знаю, якщо тут все проти її. Ми звідси підемо, тут ще гірше буде. 10 років даремно тут «простирчали», тільки людей втратили даремно...»²⁸; «...Уже майже місяць немає бойових дій. Краще б їх взагалі не було... Це безглузда війна...» (Бортніков, С., Павлович, Г. 2008, с. 135). Можемо припустити, що подані рядки репрезентують ставлення радянських військових до подій в Афганістані. Фактично – на сьомому-восьмому році війни та участі у ній радянських військ.

По-третє, у листах часто характеризувалися кліматичні умови країни, описувався побут і дозвілля воїнів, які у 19-20-ти-річних юнаків викликали подив: «... Тут зараз велика спека. Тут тільки встав у шість годин і так, як у нас в обід літом, неможливо. Їсти нічого не хочеться, тільки зранку чаю вип'єш і усе. ... Один друг мій узбек приніс мені зі складу молока згущеного, консерви. В армії на кухні, на складах, у «хліборізках» скрізь узбеки, грузини, так що зараз добре повечеряєм... Зараз тут сама найбільша спека, води не вистачає,

²⁶ Афган. Человек [не] вернулся с войны. URL: <https://meduza.io/feature/2020/01/23/afgan-chelovek-ne-vernulsya-s-voyny-novyy-film-kateriny-gordeevoy-s-kommentariyami-avtora-premiera-na-meduze> (дата звернення: 20.06.2019).

²⁷ Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8857, оп. 2, спр. 6, арк. 2.

²⁸ Держархів Київської області, ф. Р.-5598, оп. 1, спр. 1, арк. 9-9 зв.

навкруги кам'яні гори і все, немає нічого зеленого...»²⁹ (вінничанин П. Бартко, червень 1980 р.); «...В мене все по-старому, служба йде нормально. Тільки ви не думайте, що я вас обманюю, я пишу, як на самому ділі є. У нас взводний – начальник продовольчого складу із Рівненської області...так у нас з ним є «блат». А так, погода у нас нормальна. Якраз почались дощі, але, правда, йдуть більшість ввечері, а на ранок вже сухо... Тут клімат трішки тепліший, ніж у нас. Я вже загорів трохи...»³⁰ (Ю. Савчук); «...Тут все за три неділі досягає, скоро буде молода картопля... У нас достигли кавуни, дині, через кілька місяців будуть апельсини, мандарини. Стало вже зовсім тепло – плюс 50 і більше...»³¹ (І. Борщенко); «...При сильних поривах вітру підіймається такий пил, що нічого не видно до двох метрів від себе. Ці пилові бурі тривають, буває, по пів години, а то і довше»³².

Важливим аспектом повсякдення військовослужбовців під час воєнних дій було облаштування позицій своїх підрозділів. Такі відомості у листах воїнів-«афганців» зустрічаємо у контексті опису загальних моментів військової служби. Приміром, В. Сьомкін писав: «Здрастуйте, дорогі тато і мама. Пишу Вам на висоті 1500 м. Тут я облаштував свою заставу. Стоїмо на самій вершині, зі мною тут ще десять солдат. Раз на тиждень спускаємось в баню. Воду підіймаємо кожного дня. Готують тут добре. Внизу...річка Ханджак. Проглядаємо з висоти місцевість. У мене тут спокійно, тихо. Зараз добудовуємо заставу із закинутого дувалу...»³³. Про облаштування побуту десантниками на вершинах Панджшеру згадував заступник командира полку Ю. Лапшин: «...Зусилля в облаштуванні угруповання і постів для війни та побуту вкладені величезні. Зроблені окопи повного профілю. Перекриті щілини та бліндажі для особового складу та складів. Будматеріалів не вистачає і у справу йде все, що під рукою, аж до гільз від боєприпасів з-під гаубиць. За

²⁹ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 8, арк. 2 зв.

³⁰ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4706.

³¹ Держархів Вінницької області, ф. Р-6082, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

³² Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4710.

³³ Держархів Вінницької області, ф. Р. 6082, оп. 1, спр. 11, арк. 5А.

розповідями, до мене, три місяці йшли дощі, розвалились глиняні стіни та дахи. Зараз наповну йде їх відновлення. Цікаво, що намагаємось робити за афганськими «рецептами», але якісно не виходить. Та ж глина, те ж сіно, але у них під дощем стоїть, а у нас розпливається. Віковий досвід» (Островик, Д. 2018, с. 33).

«Афганець» з Вінниччини писав: «...Коли від'їздили стояли у палатках пічки-«буржуйки», а в рейд беремо «полариси» (металеві саморобні «печі» – *Авт.*). Чоботи і зимове «хебе» (від рос. «хлопчато-бумажная» – одяг із бавовняно-паперової тканини – *Авт.*), а також шапки не давали, ще поки на літній формі одягу... Ось на газеті «Красная звезда» за 18 жовтня з'явилося два фото нашого полку... Це наш полк, плац, а за плацом палатки, в яких ми живемо, тільки мало ми у їх. Куди не глянеш, то скрізь гори ... це не подарунок, коли на їх доводиться «забиратись»³⁴. Промовисто про умови палаткового облаштування бійців свідчить такий фрагмент листа: «...У першу ніч, проведену в Афганістані, ми подумали, що потрібно звикати. Спали у ту ніч на снігу. Постелили брезент, їм і вкрились. На ранок, у чоловік п'яти, з'ясувалось, що обморожені руки, лиця, ноги. А прийшла весна – сніг танув, вода затікала в палатку. Іноді матраци плавали...»³⁵.

Вивчаючи структуру фронтового побуту, О. Сенявська зазначала, що «на війні існують дві основні іпостасі буття, дві сторони воєнної дійсності: небезпека, бій, екстремальна ситуація та повсякдення побуту. При цьому одне перетікає в інше, і небезпека стає частиною побуту, а дрібні побутові деталі є невід'ємними від функціонування людини в обстановці постійної небезпеки» (Сенявская, Е. 1999). На наш погляд, таку ситуацію яскраво ілюструє опис специфіки військової служби з документального фільму «Афганські листи»: «...Знаходжусь я в місті Кандагарі. Стою зараз на посту, напевно будемо до весни стояти. Тут у нас землянка, де ми живемо, річка

³⁴ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4689.

³⁵ Афганские письма. URL: https://voenkhronika.ru/publ/vojna_rossii_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 12.06.2013).

поруч, сад великий, як наше лісництво. Але там, звичайно, ходити небезпечно: «душмани» міни ставлять, на гілки із персиками також гранати «вішають». Але є гранати їстівні, я їх вже об'ївся. Вбивають в саду також часто»³⁶. Часто вказувалося на факт небезпеки та психологічної напруги як в афганських поселеннях («зелених зонах»), так і в горах: «...Розумієш, ... у будь-якому кишлаку багато «печер», кяризів, а в ньому – прориті відгалуження, дуже тяжко туди добиратись, легко можна отримати кулю. Всі будинки, як маленькі фортеці. Дували (глинобитні стіни – *Авт.*) – півтора метри завтовшки, тільки боєприпасами можна пробити. Вулички – вузькі, «криві» та заплутані до неможливого. Йдеш по вуличці – нерви напружені вкрай, голова «на всі триста шістдесят крутиться», біс його знає, звідки в тебе стріляти почнуть...»³⁷; «...тут, мамо, війна. Навіть маленький «кутик», який можна пнути ногою стає на деякий час твоїм найкращим щитом... в горах нелегко окопатись... Буває навіть так, що по тобі стріляють із кулемета, а ти в цей час ховаєшся і окопуєшся, то можна «представити» собі. Здається серце «стоїть», «не робить», завмерло і ти стараєшся як швидше прорити в глибину...»³⁸.

«Сюжетами» афганських листів були й описи загальної військової обстановки. Зокрема, в листі Ж. Малиновського зафіксовано: «...У нас тут все спокійно поки, буває, що обстрілюють Бригаду, а то весь час спокійно. Більше трьох-чотирьох вибухів за ніч не буває. Щось «духи» притихли, у них зараз йде «Рамазан», жертвоприношення. От вони стараються чим побільше принести Аллаху радянських солдат, а після «праздника», можливо, знову будуть бити по Бригаді. Але наші теж не мовчать, і з установки «Град», або «Ураган» як «дадуть», то на 6 га нічого живого не залишається...»³⁹.

Віднайдено опис воєнної операції військовослужбовцем, підрозділ якого забезпечував зв'язок для Оперативної групи Військово-повітряних сил, котра скеровувала дії та удари авіації. Не будучи у безпосередньому зіткненні з

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Державний архів Вінницької області, ф. Р.-6082, оп. 1, спр. 95, арк 3 зв.

³⁹ Держархів Вінницької області, ф. Р.-6082, оп. 1, спр. 48, арк 1-1 зв.

«душманами», солдат мав змогу спостерігати за театром бойових дій поблизу так званої «зеленки» (зеленої зони навколо доріг, об'єктів, населених пунктів – *Авт.*) та кишлаків місцевого населення: «...Так ось, в цьому районі наші взяли 11 складів зі зброєю, технікою, продовольством, тобто все те, що «йде» із Пакистану для душманів. Хоча й стояли ми в 5-6 кілометрів від тієї «зеленки» та все ж було добре видно усі бої. Та й небезпечно для нас. У нашому районі розірвалось 20 боєприпасів – діяли так звані «Рси» (реактивні боєприпаси – *Авт.*). Три «штуки» лягли в 100-150 м. від нашого «табору». Небезпечно... І ви знаєте, спочатку було боязко, але потім звук до цих розривів, гуркоту...»⁴⁰.

Масштаби бойових дій (залучення важкого озброєння), умови бойової обстановки радянських військових, смертей на маршах колон в Афганістані розкривають наступні свідчення: «... подзвонили, дали знову відомості про не бойові втрати. Одного мого колегу, якого я добре знаю, тяжко поранило в живіт, повертались з бойової операції і під час руху обстріляли колону. Шкода хлопця, якщо відбудеться саме страшне, він із 1964 року. Скоріше б усе закінчилось, а то майже кожен день отримуємо такі відомості. Говорять, що все скоро закінчиться і ми знову будемо в Союзі»⁴¹; «...Скоро наша група піде на війну, хоч трохи відпочинимо від нарядів. Зараз наша рота будує модуль, виділили для цього спеціальну команду. Ось будівництво затримується. Тому, що немає матеріалу. Матеріали везуть нам у колоні. Тільки її «душмани» зупинили перед Кандагаром... Вже за три доби четверо убитих і двоє поранено...»⁴².

Специфіка й умови військової служби відображені в листі загиблого у боях офіцера-«афганця»: «Ось вже дві неділі як я в Афганістані. Наш КП приблизно на половині шляху між перевалом Саланг та населеним пунктом на повороті дороги. Все життя в Афганістані навкруги дороги, вздовж річки, по

⁴⁰ Держархів Вінницької області, ф. Р.-6082, оп. 1, спр. 34, арк. 44-44 зв.

⁴¹ Держархів Вінницької області, ф. Р.-6082, оп. 1, спр. 34, арк. 49.

⁴² Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4710.

ущелині. В зоні відповідальності близько двадцяти бандформувань чисельністю від трьохсот до тисячу двохсот чоловік. Ми навіть часто знаємо де вони знаходяться, але сил не достатньо. І за межі дороги ми майже не виходимо, окрім артилерії. На дорогах грабують, обстрілюють, та й трубопровід за нами. Майже щоденно диверсії, пробоїни і ми за це відповідаємо» (Островик, Д. 2017, с. 64).

На окремі аспекти похідного побуту свого підрозділу вказував «афганець» з Вінниччини О. Степанюк (загинув у 1981 р.): «...Зараз ми знову знаходимось у полку, після чергової операції... Йшли по дві доби по горах без їжі, оскільки вертольоту сісти ніде було. Ніс двадцять кілограм на висоти 3800 м., а сама висока вершина, підкорена нами, – 4000 м. Командир полку сказав, що ми всі заробимо 1-й розряд з альпінізму. Вже, здається, йти неможливо, вже сил немає, а йдеш і бачиш лише черевики попереду ідучого. Скільки поту, сил віддано цьому самому тяжкому походу! Спали, часом, на піску, температура плюс 4... Стер вкінці ноги до «м'яса», але йду... потіснили залишки банд і захопили штаб басмачів: одяг, зброя, продукти – цілі склади. Об'їлись цукру хоч»⁴³. Короткі описи із «воєнних завдань» зустрічаємо у листах десантників із Кандагару: «...Недавно ходили в засаду і якраз потрапили під проливні дощі. Я сидів із одним моїм другом прямо на самій вершині. Промокли ми з ним «до ниточки»...»⁴⁴; «...19 числа ми «їздили в наліт», нашу групу «викидували» на вертольотах, однак «викинули» не туди, куди потрібно. Тому, коли «знімали», нам прийшлося довго йти вдень. Всі натомились йти в спеку. Знімала нас наша «броня» (бронетехніка – *Авт.*), їхали назад на БМП (Бойова машина піхоти – *Авт.*) і підірвались на «італьянці». «Італьянка» – це міна італійського виробництва. Підірвались, на щастя, благополучно, розірвалася гусениця і несильно контузило й посікло осколками (дрібними) лице одному із нашого взводу, а решту тільки підкинуло

⁴³ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4755.

⁴⁴ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4711.

здорово...»⁴⁵. Ці свідчення розкривають важкі умови служби, пов'язані з фізичними навантаженнями та труднощами повсякдення радянських військових в Афганістані.

Епістоли воїнів з документального фільму «Афганські листи» репрезентують участь у бойових діях, виходи підрозділів на так звані «каравани», складну для радянських бійців обстановку в окремих місцевостях Афганістану та втрати серед особового складу⁴⁶. Віднаходимо також оцінку радянськими солдатами своїх ворогів: «...Друга рота взяла в полон вісім душманів, то я хоч зблизька посидів коло їх і дивися, що вони за люди і все думав, що кожен із них думає, яке у них буде майбутнє і що він думає про нас – молодих, двадцятирічних хлопців, які чесно служать своїй Батьківщині. Які «лазять» по горах днями і ночами, і не забувають, що в них «дома», що його там ждуть з нетерпінням, а тут якісь «подонки» «по 150 см. зростом» стріляють в нього із ДШК (великокаліберний кулемет радянського виробництва – *Авт.*). ...Відразу мені здавалось, що як побачу убитого нашого солдата, то не видержу, але коли побачив це все на свої очі я подумав собі, а його також ждуть живим, а не мертвим і тоді «бере злість» на них, здається «вішав би як собак»⁴⁷.

Стає очевидним усвідомлення радянськими солдатами свого інтернаціонального обов'язку «служіння Батьківщині» без обґрунтування мотивації дій афганців; водночас, прослідковується й те, як втрати товаришів породжували у бійців такі емоції як злість та ненависть до противника. В умовах воєнної дійсності для молодих солдат чи не найголовнішим поставало бажання лишитись живими та робити усе, що для цього необхідно: «...Мені прийшлося стріляти на ходу з машини і вночі, коли охороняв

⁴⁵ Вінницький обласний краєзнавчий музей, спр. 4707.

⁴⁶ Афганские письма. URL: https://voenkhronika.ru/publ/vojna_sssr_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 12.06.2013).

⁴⁷ Держархів Вінницької області, ф. Р.-6082, оп. 1, спр. 95, арк. 2.

машини... трохи страшно убивати людину, але нічого не поробиш – не уб'єш його – він тебе уб'є...»⁴⁸.

Епістоли засвідчують виснаження військових, сприйняття ними війни як справжньої «бійні», де гинуть тисячі людей. Так, капітан з Волині, який загинув від отриманих ран 18 червня 1984 р., писав рідним: «...Доводиться і вилітати, і виїздити в район бойових дій. Ось і завтра – загрузу колону боєприпасами (мінами), майном – і в рейс, який, як завжди, буде небезпечним: машини тут часто обстрілюють з усіх видів зброї. Серед наших є втрати: вбиті, поранені, каліки – для війни це закономірний процес. Однак одна справа, коли за свою Батьківщину, а інша – коли за тих «сволочів». А кінця цієї бійні – не видно. Душмани вже стали обстрілювати місця нашої дислокації реактивними боєприпасами...» (Бортніков, С., Павлович, Г. 2008, с. 38-39). Інший військовий писав: «...Знаєш, Наталочко, як набриднув цей Афган, якби ти тільки знала... Скоріше б покінчити із цим жахіттям. Якщо тут ще пів року служби – то з розуму можна зійти. Але, все-таки, залишились дні, а не місяці і від цієї думки стає легше...»⁴⁹. Ці епізоди виступають важливими свідченнями пережитого досвіду хвилювань, психологічної напруги, настороги радянських військових в Афганістані, характеризують їхній морально-психологічний стан, виражають бажання вижити та повернутись до рідних людей.

Генерал О. Ляховський, учасник та дослідник «афганської війни» зауважував, що для кожного «афганця» слово «Афганістан» – уособлення гами почуттів та спогадів («болі, захвату, мужності та боягузтва, бойового побратимства і зради, страху та ризику, жорстокості та співчуття»), котрі їм довелося відчувати на собі «за річкою» (Ляховский, А. 1995, с. 6). Так, окремі воїни відчували внутрішню мотивацію до проходження служби в умовах війни, своєрідну рефлексію щодо військового побратимства «афганців».

⁴⁸ Там само, арк. 7 зв.

⁴⁹

Афганские

письма.

URL:

https://voenhronika.ru/publ/vojna_ sssr_v_afganistane/afganskije_pisma_avtor_konstantin_kovrig_in_2009_god/9-1-0-78 (дата звернення: 12.06.2020).

Зокрема, з листів (до дружини) командира саперного взводу, лейтенанта Ю. Харитончика, який загинув від смертельного поранення, та бійця інженерно-саперної роти П. Варги (до товариша по службі) читаємо: «Доводиться ризикувати своїм життям, щоб вберегти інших від небезпеки, яка на них очікує. А інші ризикують, щоб прикрити нашу роботу – роботу саперів, і це тут називають взаємодопомогою. Кожен повинен дивитися людям в очі без докорів сумління, і я не хочу, щоб потім на мене вказували, що я ховався за чиймись спинами...»; «Пам'ятаю, як мерзли в горах на голому камінні, зігрівали один одного своїми тілами, все пам'ятаю – і смерті, і кулі, і сльози на очах. Так невже ми змогли ось так все забути? Я хочу зустрітися зі всіма, хочу підняти тост за тих, хто лишився там, адже вони теж хотіли жити...»⁵⁰.

Таким чином, листування радянських військових із рідними засвідчують їхнє перебування в Афганістані й участь у бойових діях. Попри те, що змістове наповнення епістол могло визначатись усвідомленням військовослужбовців щодо існування цензури, а також небажанням розкривати заборонені та «непотрібні» теми військової служби, листи воїнів-«афганців» виступають важливим джерелом вивчення антропологічного виміру «афганської війни» 1979–1989-х рр. Епістоли воїнів репрезентують такі тематичні сюжети як: описи воєнного Афганістану, специфіки військової служби, умов побуту та повсякденних практик радянських військових, реалій війни, фізичного та психологічного виснаження солдат, сприйняття «афганських подій», участі у війні радянських військ. Джерелознавчий аналіз епістолярію, його інформаційні можливості дозволяють поглянути на війну та її учасників крізь призму їхнього особистісного досвіду, відображають морально-психологічний стан радянських військовослужбовців та актуалізовані потреби, проблеми, відчуття, у тому числі – в умовах «екстремальних ситуацій». Це є важливим

для з'ясування і усвідомлення того, чим саме поставав Афганістан для радянських військових упродовж усієї «афганської кампанії» СРСР.

Окрім того, на зміст воєнних листів впливала не лише тотальна цензура в ОКРВ, але й результати пропагандистської обробки особового складу військового контингенту в Афганістані армією замполітів і співробітників органів держбезпеки. І, як наслідок, серед військових були такі, хто щиро вірив у правильність «інтернаціональної місії». Зазначені аспекти, а також зміна настроїв військових та відношення до війни загалом протягом 1980-х рр., що, відповідно, напряду відображалось в епістолярії, потребують подальших ґрунтовних досліджень і можуть стати об'єктом окремої публікації.

Бортніков, С. & Павлович, Г. 2008. *Афганістан. Волинський рахунок*. Луцьк.

Бривко, Н. 2016. Афганістан 1979-1989 годов глазами воинов-интернационалистов (на примере жителей города Снежное). *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація*: Матеріали міжнар. наук. конф. [м. Одеса] 8-11 жовтня 2015 р. Харків. 53-56.

Бривко, Н. 2014. Боевые действия в Афганистане в 1979-1989 годы глазами воинов-интернационалистов (на примере воспоминаний жителей города Снежное Донецкой области). *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді*: Матеріали міжнародної наукової конференції [м. Львів] 25-26 вересня 2014 р. [Упорядники: О. Кісь, Г. Грінченко, Т. Пастушенко]. Львів. 164-175.

Винокурова, Ф. 1991. «Афганська колекція» архіву. *Архіви України*, № 1. 34-38.

Гревцова, Т. 2019. Повседневность афганской войны (1979-1989 гг.) в воспоминаниях ее участников. *Новое прошлое/ The New Past*, Вип. 3. 80-97.

Демуз, І. 2011. Епістолографічні дослідження як один із актуальних напрямів сучасного джерелознавства. *Часопис української історії*, Вип. 21. 96-102.

Дмитрієнко, М. & Войцехівська, І. 1998. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення. *Спеціальні історичні дисципліни*, Вип. 2. 23-45.

Калашникова, К. и др., 1997. *Не дай, Отчизна, умолчать... Книга памяти. Афганистан 1979-1989*. Санкт-Петербург.

Ковальков, О. 2017. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип. 49. 143-147.

Лапшин, Ю. Афганский дневник. Available from: http://militera.lib.ru/db/lapshin_um/01.html [Accessed: 10.08.2019].

Лисенко, О. 2010. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії*, Вип. 13. 8-22.

Ляховский, О. 1995. *Трагедия и доблесть Афгана*. Москва.

Островик, Д. 2017. Образ воєнного Афганістану 1979-1989-х рр.: погляд радянського бійця. *Схід*, № 6 (152). 61-66.

Островик, Д. 2017. Організація побуту радянських військ під час воєнно-політичної спецоперації СРСР в Афганістані 1979-1989 рр. (за матеріалами «Военно-медицинского журнала»). *Переяславський літопис*, Вип. 12. 128-134.

Островик, Д. 2018. Побут радянських бійців в умовах сторожових застав в Афганістані (1979-1989 рр.). *Воєнно-історичний вісник*, Вип. 4 (26). 30-38.

Островик, Д. 2018. Спогади воїнів-«афганців» як джерело вивчення повсякдення радянських бійців в Афганістані 1979-1989-х рр. *Усна історія: теорія, метод, джерело*: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. 24-26 жовтня 2018 р. Вінниця. 70-77.

Сенявская, Е. 2002. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки. *Военно-историческая антропология. Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития*. 5-22.

Сенявская, Е. 1999. *Психология войны в XX веке: исторический опыт России*. Москва.

Сенявская, Е. 1997. *Человек на войне. Историко-психологические очерки*. Москва.

Сіропол, В. & Островик, Д. 2015. До питання побуту радянських бійців у ході радянсько-афганської війни 1979-1989-го років. *Наукові записки з української історії*, Вип. 36. 85-93.

Сіропол, В. & Островик, Д. 2016. Повсякдення радянських військовослужбовців під час війни в Афганістані 1979-1989-х рр. (за матеріалами усних свідчень та спогадів). *Переяславський літопис*, Вип. 10. 53-60.

Черниш, Л. 1993. Війна в Афганістані (1979-1989) очима її учасників земляків-вінничан. *Подільська старовина*, Вип. 1. 245-275.

Bortnikov, S. & Pavlovych, H. 2008. Afghanistan. Volyns'kyj rakhunok [Afghanistan. Volyn account]. Luts'k. [in Ukrainian].

Brivko, N. 2016. Afghanistan 1979-1989 godov glazami voynov-internationalistov (na primere zhitelej goroda Snezhnoe) [Afghanistan 1979-1989 through the eyes of internationalist warriors (on the example of residents of the city of Snezhnoe)]. *Materiali mizhnar. nauk. konf. (Usna istoriya (ne)podolanogo minulogo: podiya – narativ – interpretaciya)*, Kharkiv. 53-56. [in Russian].

Brivko, N. 2014. Boevye dejstviya v Afganistane v 1979-1989 gody glazami voynov-internationalistov (na primere vospominanij zhitelej goroda Snezhnoe Doneckoj oblasti) [Combat operations in Afghanistan in 1979-1989 through the eyes of internationalist soldiers (on the example of the memories of residents of the city of Snezhnoe, Donetsk region)]. *Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferencii*

(*Suspil'ni zlami i povorotni momenti: makropodii kriz' prizmu avtobiografichnoi rozpovidi*), L'viv. 164-175. [in Russian].

Vynokurova, F. 1991. «Afghans'ka kolektsiia» arkhivu [«Afghan collection» of the archive.]. *Arkhivy Ukrainy*, 1. 34-38. [in Ukrainian].

Grevcova, T. 2019. Povsednevnost' afganskoj vojny (1979-1989 gg.) v vospominaniyax ee uchastnikov [The daily routine of the Afghan war (1979-1989) in the memoirs of its participants]. *Novoe proshloe*, 3. 80-97. [in Russian].

Demuz, I. 2011. Epistolohrafichni doslidzhennia iak odyń iz aktual'nykh napriamiv suchasnoho dzhereloznavstva [Epistolographic research as one of the current areas of modern source studies]. *Chasopys ukrains'koi istorii*, 21. 96-102. [in Ukrainian].

Dmytriienko, M. & Vojtsekhivs'ka, I. 1998. Epistolohrafiia (epistolohiia) iak nauka istorychnoho tsyklu: problemy i shliakhy ikh vyrishennia [Epistolography (epistology) as a science of the historical cycle: problems and ways to solve them]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny*, 2. 23-45. [in Ukrainian].

Kalashnikova, K.M. 1997. *Ne daj, Otchizna, umolchat'... Kniga pamyati. Afganistan. 1979-1989* [Do not let, Fatherland, be silent ... Book of memory. Afghanistan 1979-1989]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Koval'kov, O. 2017. Afhanistan i afghans'ka vijna ochyma radians'kykh «afhantsiv» [Afghanistan and the Afghan war through the eyes of Soviet «Afghans»]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 49. 143-147. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2010). Povsiakdenna istoriia vijny: metodolohichni notatky [Everyday history of war: methodological notes.]. *Storinky voiennoi istorii*, 13. 8-22. [in Ukrainian].

Lyaxovskij, A. 1995. *Tragediya i doblest' Afgana* [The tragedy and valor of Afgan]. Moskva. [in Russian].

Ostrovyyk, D. 2017. Obraz voiennoho Afhanistanu 1979-1989-kh rr.: pohliad radians'koho bijsia [The image of military Afghanistan in 1979-1989: the view of a Soviet soldier]. *Skhid*, 6 (152). 61-66. [in Ukrainian].

Ostrovyyk, D. 2017. Orhanizatsiia pobutu radians'kykh vijs'k pid chas voienno-politychnoi spetsoperatsii SRSR v Afhanistani 1979-1989 rr. (za materialamy «Voenno-medytsynskoho zhurnala») [Organization of life of Soviet troops during the military-political special operation of the USSR in Afghanistan in 1979-1989 (according to the «Military Medical Journal»).]. *Pereiaslavs'kyj litopys*, 12. 128-134. [in Ukrainian].

Ostrovyyk, D. 2018. Pobut radians'kykh bijsiv v umovakh storozhovykh zastav v Afhanistani (1979-1989 rr.) [The life of Soviet soldiers in the conditions of guard posts in Afghanistan (1979-1989).]. *Voienno-istorychnyj visnyk*, 4(26). 30-38. [in Ukrainian].

Ostrovyyk, D. 2018. Spohady voyniv-«afhantsiv» iak dzherelo vyvchennia povsiakdennia radians'kykh bijsiv v Afhanistani 1979-1989-kh rr. [Memoirs of «Afghan» soldiers as a source for studying the everyday life of Soviet soldiers in Afghanistan in 1979-1989.]. *Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Usna istoriia: teoriia, metod, dzherelo)*, 70-77. [in Ukrainian].

Senyavskaya, E. 2002. Voenno-istoricheskaya antropologiya kak novaya otrasl' istoricheskoy nauki [Military-historical anthropology as a new branch of historical science.]. *Voenno-istoricheskaya antropologiya. Ezhegodnik. Predmet, zadachi, perspektivy razvitiya*. 5-22. [in Russian].

Senyavskaya, E. 1999. *Psixologiya vojny v XX veke: istoricheskij opyt Rossii* [The psychology of war in the 20th century: the historical experience of Russia]. Moskva. [in Russian].

Senyavskaya, E. 1997. *Chelovek na vojne. Istoriko-psixologicheskie ocherki*. [A man at war. Historical and psychological essays]. Moskva. [in Russian].

Siropol, V. & Ostrovyk, D. 2015. Do pytannia pobutu radians'kykh bijtsiv u khodi radians'ko-afhans'koi vijny 1979-1989-ho rokiv [On the question of the life of Soviet soldiers during the Soviet-Afghan war of 1979-1989]. *Naukovi zapysky z ukrains'koi istorii*, 36. 85-93. [in Ukrainian].

Siropol, V. & Ostrovyk, D. 2016. Povsiakdennia radians'kykh vijs'kovosluzhbovtsiv pid chas vijny v Afhanistani 1979-1989-kh rr. (za materialamy usnykh svidchen' ta spohadiv) [Everyday life of Soviet servicemen during the war in Afghanistan in 1979-1989 (based on oral testimonies and memoirs)]. *Pereiaslavs'kyj litopys*, 10. 53-60. [in Ukrainian].

Chernysh, L. 1993. Vijna v Afhanistani (1979-1989) ochyma ii uchasnykiv zemliakiv-vinnychan [The war in Afghanistan (1979-1989) through the eyes of its participants compatriots from Vinnytsia]. *Podil's'ka starovyna*, 1. 245-275. [in Ukrainian].